મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તિકવિતાની સુવર્ણફસલ

ભોળાભાઈ પટેલ

૧૯૫૫માં નડિયાદ મુકામે ભરાયેલા પરિષદના અધિવેશન પ્રસંગે વિજયાદશમીએ ગોવર્ધનરામની શતાબ્દીવંદના પણ હતી, ત્યારે પહેલી વાર હું પરિષદના અધિવેશનમાં ગયો હતો. સાથે હતા ૧૦મી શ્રેણીમાં ભણતા રઘુવીર ચૌધરી, જેમણે હાઈસ્કૂલ કક્ષાના છાત્રો માટે યોજાયેલી 'સરસ્વતીચંદ્ર' વિશેની નિબંધસ્પર્ધામાં ભાગ લીધો હતો. સંતરામ મંદિરમાં અમારો ઉતારો હતો.

s

૧૯૫૫થી એક ડેલિગેટ તરીકે પરિષદ સાથે જોડાવાનું બન્યું હતું. આજે સાડા પાંચ દાયકાથી એક યા અન્ય રૂપે પરિષદના લગાતાર સક્રિય સાહિત્યકાર મિત્રોની સાથે કામ કરવાનું સદ્‌ભાગ્ય મળતું રહ્યું છે. આજે ૨૦૧૧માં મારું આ સ્થાને હોવું તે પરિષદ સાથેનું એક પ્રકારનું સાતત્ય છે.

s

બીજી સહસ્રાબ્દીના આરંભમાં આપણા દેશમાં બે મોટાં પરિવર્તનો આવ્યાં. પહેલું પરિવર્તન તે મુસ્લિમ આક્રમણોની શરૂઆત અને ક્રમશઃ દેશમાં મુસ્લિમ શાસનની સ્થાપના અને ઇસ્લામની પ્રભાવકતા. એક પછી એક હિન્દુ રાજ્યોનું પતન અને પરાભવ. મુસ્લિમ શાસનની સ્થાપના સાથે ઇસ્લામ ધર્મ અને ઇસ્લામિક સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ વધતો ગયો. એ સાથે ભારતની પનપતી ભાષાઓમાં શાસક વર્ગની અરબી ફારસીનો રૂઆબ છંટાવા લાગ્યો. ફારસી શાસનકર્તાઓની વહીવટી ભાષા અને અરબી શાસનકર્તાઓની ધર્મભાષા હતી.

૧૧મી ૧૨મી સદી સુધી તો ભારતમાં સાહિત્ય કે શાસ્ત્ર આદિ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં લખાતાં. પણ પછી આ વિશાળ દેશમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં આવતી ગઈ અને એકબીજાથી જુદી પડતી ગઈ. સંસ્કૃત પ્રાકૃતનું પ્રચલન એ પછી પણ રહ્યું, પરંતુ જેને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ કહેવામાં આવે છે તે બધી ગુજરાતી, હિન્દી (ભાષા સમૂહ), મરાઠી, બંગાળી, અસમિયા, ઓડિયા, કાશ્મીરી, સિંધીમાં પ્રાદેશિક વ્યવહાર થવા લાગ્યો. એક સમયે દેશમાં સાહિત્ય કે શાસ્ત્રની ભાષા સંસ્કૃતનો આખા દેશમાં (પાન ઇન્ડિયન) વ્યવહાર થતો, એક રીતે સંસ્કૃત 'રાષ્ટ્રભાષા' (લિન્ગ્વા ફ્રાન્કા) હતી, ભલે જનસમાજમાં પ્રાકૃતો કે સ્થાનીય અપભ્રંશનો વ્યવહાર થતો હોય. જેમકે ૧૨મી સદીમાં બંગાળ કે ઓડિશાના એક ગામમાં લખાયેલું જયદેવ કવિનું ગીતગોવિંદ એકાદ સૈકામાં

તો દેશને ખૂણે ખૂણે પહોંચી જતું જોઈએ છીએ અને ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય તમામ કલાઓમાં એનો પ્રભાવ પ્રસરી જાય છે. પણ ત્યાં દૂર મિથિલામાં 'અભિનવ જયદેવ' નામે ઓળખાતા વિદ્યાપતિ રાધાકૃષ્ણને કેન્દ્રમાં રાખી મૈથિલી – વ્રજબુલિમાં પદાવલિ રચે છે, એનો પ્રભાવ પૂર્વાંચલ સુધી સીમિત રહે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ૧૩મી સદીમાં જ્ઞાનદેવ સદ્યસ્ફુટ મરાઠીમાં ઓવી છંદમાં ગીતાની 'ભાવાર્થ બોધિની ટીકા' અને પછી 'અમૃતાનુભવ' લખે છે અને મરાઠી ભાષાને જન્મવેળાએ જ ગળથૂથીમાં સંજીવની પાઈ દે છે. સંસ્કૃતની પ્રતિસ્પર્ધિની બનતી એ મરાઠીમાં પછી નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામ વિઠોબાની ભક્તિની સેરો ઉડાડે છે. પરંતુ આ મરાઠી 'પાન ઇન્ડિયન' નથી. બારમી સદીમાં હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધહેમ'ની સાથે અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચી પ્રાક્ ગુજરાતી ગાથાઓ ટાંકી અને પછી અર્વાચીન ગુજરાતી આવિર્ભાવ પામતી ગઈ. જૈન કવિઓ એ પોતાની ધર્મભાવના તેમાં વ્યક્ત કરી અને પછી નરસિંહ મહેતાએ ગુજરાતીને આગવી ઓળખ આપી. બીજી સહસ્રાબ્દીના આરંભથી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓનો આ આવિર્ભાવ તે બીજું મોટું પરિવર્તન.

s

જોવા જઈએ તો ભક્તિઆંદોલનનાં મૂળ તો છઠ્ઠીથી દશમી સદી સુધી તમિલનાડુમાં થઈ ગયેલા આળવાર (વૈષ્ણવ) અને નયનમાર (શૈવ) ભક્તો સુધી જાય છે. તમિળ આળવારોની ભક્તિકવિતાનો પ્રભાવ ઝીલી નવમી સદીમાં દક્ષિણમાં શ્રીમદ્ ભાગવત રચાય છે, જેનો પ્રભાવ આખા દેશમાં વ્યાપી જાય છે.

s

ભક્તિકવિતાએ પરંપરિત સાહિત્યસ્વરૂપો છોડી લોકગીતોમાં પ્રચલિત સ્વરૂપો કે ઢાળ અપનાવ્યા. મરાઠીના ઓવી-અભંગ છંદ તો આપણી ગુજરાતીમાં નરસિંહ મહેતાનો ઝૂલણા છંદ લવચિકતા સાથે ગવાવા લાગ્યા. એક નવું સાહિત્ય સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવ્યું – તે 'ભજન' (કે કીર્તન કે પદ). ભજન સાથે ગાન આવ્યું, નૃત્ય આવ્યું, વાદન આવ્યું અને એક મહત્ત્વની વાત તે સમૂહગાન રૂપે પણ ગવાયું. તુકારામની પંઢરપુરની જાત્રાઓમાં ૧૪ કીર્તનિયા તો ઓછામાં ઓછા સાથે રહેતા. વ્રજ-હિન્દીમાં તો સુરદાસ 'કીર્તનિયા' તરીકે જ નિમાયા હતા અને પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવી કીર્તનપરંપરામાં આખી એક સંગીત શૈલી વિકસિત થઈ. કન્નડાના પુરંદરદાસનાં ભજનો તો ત્યાગરાજ પ્રવર્તિત કર્ણાટકી સંગીતની ધારાનો મૂળાધાર બન્યાં.

ભક્તિકવિતાએ વર્ણાશ્રમબદ્ધ જ્ઞાતિ જાતિની પરંપરા સામે પણ વિદ્રોહ કર્યો. કર્ણાટકની વીરશૈવ ભક્તિ પરંપરામાં તો જાતિભેદ કે સ્ત્રીપુરુષના લિંગભેદને પણ સ્થાન નહોતું. વીરશૈવો બધા 'શરણ' કહેવાતા અને એક શરણ, ભલે જાતિથી શૂદ્ર હોય પણ બ્રાહ્મણ શરણ સાથે લગ્નથી જોડાઈ શકતો. એ રીતે એ સંપ્રદાય સામાજિક ક્રાન્તિ

લાવનાર પણ છે. ઘણા વચનકારો મોચી, વણકર, ધોબી અને વેશ્યા સુધ્ધાં સમાજના નીચલા સ્તરના છે.

રામાનંદ સ્વામી (આશરે ઈ. સ. ૧૩૦૦) જે દક્ષિણની ભક્તિ ઉપર ભારતમાં લાવ્યા, તેમના શિષ્યોમાં એક કબીર પણ કહેવાય છે. કબીર કાશીના જુલાહા હતા તો સંત રૈદાસ ચમાર હતા.

નરસિંહ મહેતાએ વૈષ્ણવ જનનાં પોતાના ભજનમાં જે લક્ષણો ગાયાં, તે ભજન મહાત્મા ગાંધી દ્વારા વિશ્વવ્યાપી બની ગયું છે (એટેનબરોની ગાંધી વિષયક ફિલ્મનો પણ આભાર) આ જ જૂનાગઢના દામોદર કુંડમાં સ્નાન કરીને જતા નરસિંહ મહેતાએ હરિજનોના નિમંત્રણથી હરિજનવાસમાં જઈ 'ભોર ભયા લગી ભજન' કીધેલાં અને જ્યારે નાગરી નાતે એમને કહ્યું –

નાત ન જાણો જાત ન જાણો મહેતાજી તમે એવા શું ?

એમણે પરખાવેલું –

એવા રે અમો એવા રે અમો, તમે જેવા કહો છો તેવા રે.

આ એક જબરદસ્ત ક્રાન્તિ હતી નાતજાતમાં જકડાયેલા ભારતના હિન્દુ સમાજમાં, જે ભક્તકવિઓ લાવ્યા હતા. મીરાં તો રાજરાણી હતી અને એણે તો 'સાધુ સંગ બૈઠ બૈઠ લોકલાજ ખોઈ' હતી. એ પણ વિદ્રોહિણી હતી.

કબીરે કહ્યું –

જાત ન પૂછિયે સાધુ કી પૂછ લીજિયે જ્ઞાન
મોલ કરો તલવાર કા પડા રહન દો મ્યાન.

એમણે હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેના બાહ્યાચારોનું કઠોર શબ્દોમાં ખંડન કર્યું. એમને મતે કોઈને સાચો માર્ગ મળ્યો નથી – 'અરે ઇન દોનોંને રાહ ન પાઈ...' મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરતાં એમણે કહ્યું :

જો પથ્થર પૂજે હરિ મિલે
તો મૈં પૂજું પહાડ...

અને મિનારા પર ચઢી બાંગ પોકારતા મુલ્લાંઓને તેમણે કહ્યું :

ચિઉંટી કે પગ નેપુર બાજત
તા કો ખુદા સુનતા હૈ
મસ્જિદ ચઢકર બાંગ પુકારે
ક્યા તેરા સાહબ બહરા હૈ ?

પંદરમી સદીના ક્રિયાકાંડગ્રસ્ત કાશીમાં નિર્ભીક રીતે આમ કહેવું સહેલું નહોતું.

આમ આ બધા સંતકવિઓ રૂઢિગ્રસ્ત સમાજમાં ક્રાન્તિ લાવનાર હતા.

s

હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ કબીરની પદાવલિનો અભ્યાસ કરી મધ્યકાલીન સાધનાધારાઓનો એમના પર જે પ્રભાવ પડ્યો છે, તેનું વિશ્લેષણ કરતાં એક માર્મિક વિધાન કર્યું છે કે – 'કબીર કી વાણી વહ લતા હૈ, જો યોગ કે ક્ષેત્રમેં ભક્તિ કા બીજ પડને સે અંકુરિત હુઈ થી.' કબીરમાં નાથયોગીઓની સાધના પદ્ધતિ છે, સિદ્ધોની અખ્ખડ વાણીની પરંપરા અને પ્રતીકો છે, એમણે ઈડા, પિંગલા અને સુષુમણાના તારની ઝંકૃતિ સાંભળી છે, કહો કે યોગસાધના દ્વારા અનહદ નાદને સાંભળ્યા છે.

s

નાનકનો સમયગાળો એટલે બાબરના આક્રમણ અને મોગલોના શાસનનો આરંભકાળ. અનેક પ્રજાજનો તલવારને ઘાટ ઊતર્યા હતા. ગુરુ નાનક પણ પકડાયા હતા અને ઘંટી દળવાનું કામ મળેલું. પણ કેદીનું કામ કરતાં પણ તેઓ ઈશ્વરભજન ગાતા.

s

નાનકે અનેક ભજનો લખ્યાં, બધાં ભજનો એ પ્રદેશની લોકભાષામાં લખ્યાં, સાથે સંગીતનું ગૌરવ કર્યું. એમના પછી ત્રીજા ગુરુ અર્જુનદેવે એમનાં અને અન્ય સંતોનાં ભજનો ભેગાં કરી 'ગુરુ ગ્રંથસાહેબ'ની રચના કરી. બધાં ભજનો રાગ સાથે ગવાય છે, આજે ગુરુદ્વારાઓમાં 'ગ્રંથસાહેબ'ની પૂજા થાય છે – એ જ 'ગુરુ'.

s

અસમમાં શંકરદેવ અને એમના શિષ્ય માધવદેવે (૧૪૮૯-૧૫૯૭) પ્રવર્તાવેલા વૈષ્ણવધર્મે ધાર્મિક નવજાગ્રતિ આણી અને એ સાથે અસમિયા ભાષાને સમૃદ્ધતર કરી. શાક્ત અને તાંત્રિક ઉપાસનાનું સ્થાન કૃષ્ણભક્તિએ લીધું. શંકરદેવે એક જ પરમેશ્વરની ભક્તિ શરૂ કરી અને એકશરણિયા નામધર્મ અથવા એકશરણિયા સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. વિષ્ણુના સૌથી પ્રિય અવતાર કૃષ્ણની ઉપાસના અને ભક્તિ તેના કેન્દ્રમાં છે. નામઘર અથવા સત્રના મંદિરમાં મૂર્તિને સ્થાને ભાગવત આદિ ધર્મગ્રંથો મણિકૂટમાં (ગર્ભગૃહ) સ્થાપન કરી તેની પૂજા થાય છે, અને નિયમિત રીતે સાંજવેળાએ ભાગવાત પાઠ થતો હોય છે.

s

તુર્કી શાસનતળેના ભારતના પૂર્વાંચલમાં ધર્મની શીળી જ્યોત ફેલાવનાર એક ચંદ્રનો ઉદય થયો, તે નદિયા (નવદ્વીપ)નો ચંદ્ર – ચૈતન્યદેવ અર્થાત્ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ (૧૪૮૬). પાંચસો વર્ષ પહેલાંનું ગંગાકિનારે વસેલું નદિયા નવ્યન્યાય અને વ્યાકરણ વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું. ચૈતન્ય (ગૃહસ્થ નામ વિશ્વંભર) એક વૈયાકરણી અને પંડિત તરીકે ખ્યાત થયા, પણ પછી માધવેન્દ્ર પુરીના શિષ્ય ઈશ્વરપુરીની આધ્યાત્મિકતાથી પ્રભાવિત થઈ ગયામાં એમની પાસે દીક્ષા લીધી અને આ નવયુવાન પંડિતે ભાવુક ભક્ત બની –

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે
હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે –

–ની ધૂન સાથે નદિયાના માર્ગો પર જાહેર ઉપાસનાનું – સંકીર્તનનું પ્રવર્તન કર્યું. ચૈતન્યનો પ્રભાવ વિસ્તરતો ગયો અને તેમને રાધાકૃષ્ણના યુગલ અવતાર તરીકે ભક્તો માનવા લાગ્યા. બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસકાર સુકુમાર સેન લખે છે કે ચૈતન્યને અવતારી બનવાની ચિંતા ન હતી. નાનામાં નાના માણસને ઈશ્વરભક્ત બનાવવાનું તેમનું ધ્યેય હતું. તેમને માટે ઊંચી જાતિના બ્રાહ્મણ પુરોહિત કે નીચી જાતિના દલિત વચ્ચે મનુષ્ય તરીકે કોઈ ભેદ નહોતો.'

S

ગીતગોવિંદની અસર નીચે મૈથિલીમાં કવિ વિદ્યાપતિ (૧૩૮૦-૧૪૬૦) જે પદો રચે છે, તેમાં શૃંગારનો પુટ વધારે છે, ભક્તિનો ઓછો. એનાં પદોમાં નાયકનાયિકા રાધાકૃષ્ણ છે, એટલે એમની ગણતરી ભક્તિનાં પદોમાં થતી રહી છે. વિદ્યાપતિ અને કવિ ચંડીદાસ (પંદરમી સદી) ચૈતન્ય મહાપ્રભુ પછી થયા છે, પરંતુ ચૈતન્ય પ્રવર્તિત ગૌડીય વૈષ્ણવ ભક્તિધારામાં આ બંને મહાજનોને ચૈતન્યપ્રભુએ સમાવિષ્ટ કરી લીધા છે. વિદ્યાપતિની રાધા વયઃસંધિને આરે છે અને કૃષ્ણના પ્રેમમાં છે :

નવ અનુરાગિણી રાધા
કછુ નાહિ માનયે બાધા
એકલિ કયલિ પયાન
પન્થ વિપથ નાહિ માન.

S

જ્ઞાનમાર્ગી કબીર અને સૂફીમાર્ગી જાયસી જેવા નિર્ગુણ સંતોની કવિતાની વાત કર્યા પછી સગુણ ભક્તિધારાના રામાશ્રયી કવિ તુલસીદાસ અને કૃષ્ણાશ્રયી કવિ સુરદાસની કવિતાની વાત માંડીને કરવી પડે, કેમકે રામ અને કૃષ્ણની ઉપાસના અને રામ અને કૃષ્ણ વિષે રચાયેલી કવિતા સદાનીરા સરસ્વતીની જેમ આજે પણ પ્રવહમાન છે.

ભારતીય ભાષાઓનું પ્રથમ સર્વેક્ષણ કરનાર સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સને કહેલું છે કે ગૌતમ બુદ્ધ પછી ભારતમાં જો કોઈનો પ્રભાવી પ્રસાર હોય તે તુલસીદાસનો છે. તુલસીદાસે ઇસ્લામના શાસનકાળમાં રામચરિતમાનસ લખીને સમગ્ર ઉત્તર ભારતીય હિન્દુસમાજને સંજીવનીપાન કરાવ્યું છે, એમ કહેવામાં લગીરે અતિશયોક્તિ નથી. વાલ્મીકિના અનુષ્ટુપની જેમ તુલસીદાસની ચૌપાઈ ચાર ચાર સદીઓથી ભક્તો અને સહૃદય ભાવકોના કંઠની શોભા બની રહેલી છે. આ ભક્તકવિની ચૌપાઈઓ કહેવતો બની હિન્દી ભાષામાં ઓગળી ગઈ છે.

S

તુલસીદાસ એક સમન્વયવાદી દ્રષ્ટા છે. જુદા જુદા પંથોમાં વિભક્ત રામભક્તો શિવભક્તો કે કૃષ્ણભક્તોને એક મંચ પર લાવવાની એમની નેમ છે, એટલું જ નહિ સગુણ નિર્ગુણોપાસકોને પણ. એટલે તુલસીએ માનસની કથા શિવ દ્વારા કહેવડાવી છે, જ્યાં શિવ રામના ભક્ત છે, અને રામ શિવના ભક્ત. ભક્તિનો આ ગ્રંથ છે, જેમાં રામાયણનાં બધાં ચરિત્રો રામનાં ભક્ત છે. રામના માતાપિતાથી માંડી, ગુરુ વશિષ્ઠ અને અન્ય ઋષિમુનિઓ, એટલું જ નહિ પ્રતિનાયક રાવણ પણ રામનો ભક્ત છે, જે રામને હાથે હણાઈ મોક્ષગામી થવા ઇચ્છે છે.

S

વલ્લભાચાર્ય (૧૪૭૮-૧૫૩૦) શ્રીમદ્ ભાગવત અનુમોદિત પુષ્ટિમાર્ગની સ્થાપના કરે છે. પુષ્ટિ અર્થાત્ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માર્ગમાં મુખ્યત્વે બાલકૃષ્ણની ઉપાસના કેન્દ્રમાં છે, જેની દાર્શનિક ભૂમિકા શુદ્ધાદ્વૈતની છે. વલ્લભાચાર્ય પછી પંથની ગાદીએ આવનાર વિઠ્ઠલાચાર્યે અષ્ટછાપ (આઠ વૈષ્ણવ કવિઓ)ની સ્થાપના કરેલી, જેમાં સૂરદાસ મુખ્ય છે. એમને ‘કીર્તનિયા’ તરીકે ગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા.

S

સૂરદાસે કૃષ્ણની રૂપમાધુરીથી પ્રભાવિત ગોપીઓની આંખો વિશે અનેક પદો રચ્યાં છે. કૃષ્ણની રૂપાનુભૂતિ આ અંધ કવિએ અંતઃચક્ષુથી જ સાક્ષાત્ કરીને અંકિત કરી હશે ને ?

– નૈન ન મેરે હાથ રહે...
– અઁખિયાઁ હરિ કે હાથ બિકાની...

કૃષ્ણને જોયા પછી રાધા અને ગોપીઓ વચ્ચેના સંવાદની સુર કલ્પના કરે છે. ગોપીઓ કહે છે કે આજે અમે તો કૃષ્ણને નખશિખ જોયા, ત્યારે રાધા કહે છે, તમે કેવી ભાગ્યશાળી ? સમગ્ર કૃષ્ણને જોયા, હું તો માત્ર એના એક અંગને જોઈને જ, એમાં એવી ડૂબી ગઈ કે બીજા અંગ પર નજર પણ ન કરી શકી, તમારી પાસેય બે આંખો છે, અને મારી પાસે પણ બે, પણ પોતપોતાનું ભાગ્ય ! કેવી ભાવપ્રેરિત વક્રોક્તિ છે આ ?

દ્વૈ લોચન તુમ્હરે, દ્વૈ મેરે
તુમ પ્રતિઅંગ વિલોકન કીન્હો મૈં ભઈ મગન એક અંગ હેરે
અપનો અપનો ભાગ્ય સખી રી...

S

સૂરદાસનાં પદોમાં સગુણ-નિર્ગુણનું દાર્શનિક ખંડનમંડન નથી, ગોપીઓ પાસે બૌદ્ધિક તર્ક નથી, ગોપીઓ પાસે સ્વયં અનુભૂત – એક વિરહિણી ગ્રામીણ નારી ચેતનામાં

અનુભૂત ભાવ છે. આ ભાવપ્રેરિત વક્રતા સૂરનાં પદોને અદ્ભુત કવિતામાં પરિણત કરે છે.

S

મધ્યકાલીન કૃષ્ણભક્તિ કવિતામાં રસખાન (૧૫૩૩-૧૬૧૮) અલગ બિરાજે છે. એમના અદ્ભુત સવૈયામાં આ કવિએ કૃષ્ણની બાળલીલા અને રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિ વ્યક્ત કરી છે, પણ એથી ય વધારે તો પોતાની ભક્તિ-પ્રીતિ વ્યક્ત કરી છે. કવિ રસખાનને જો પોતાને ફરી માણસનો અવતાર મળે તો એ વ્રજના ગોવાળિયા થવા ઇચ્છે છે. જાનવરનો અવતાર મળે તો નંદની ગાયો વચ્ચે ચર્યા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, જો પથ્થર થવાનું હોય તો, એ પહાડ (ગોવર્ધન)નો જેને કૃષ્ણે ધારણ કર્યો હતો અને જો પંખી થવાનું હોય તો કાલિન્દીને કાંઠે કદંબની ડાળે માળો બાંધવાની ઇચ્છા રાખે છે. એ રસખાન બાળકૃષ્ણની લાકડી અને કામળી પર ત્રણે લોકનું રાજ તજી દેવા તૈયાર છે...

યા લકુટી અરુ કામરિયા પર રાજ તિહુઁ પુર કો તજિ ડારૌ.
આઠહુ સિદ્ધિ નવૌ નિધિકો સુખ નંદકી ગાય ચરાઈ બિછારૌ.
રસખાનિ કબૌં ઇન આઁખિન સો બ્રજ કે બન બાગ તડાગ નિહારૌં
કોટિક હૌ કલધોત કે ધામ કરીલ કી કુંજન પર વારૌં.

S

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા આધુનિક મરાઠીકવિ વિં. દા. કરંદીકરે પોતાના કિશોરકાળમાં એક ગામમાં ભજનમંડળીએ ભજનોની જમાવટ પછી, તાલ બદલી 'જ્ઞાનબા નિવૃત્તનાથ સોપાન મુક્તાબાઈ એકનાથ નામદેવ તુકારામ' એવી એક ધૂન ચઢતા લયમાં ગાયા કરી, અને પછી ઝાંઝ પખવાજ સાથે એ ધૂનમાં પોતે કેવી રીતે શામિલ થઈ ગયા એની વાત લખી છે. ધૂનનાં નામોની એ સંતમાળામાં પ્રથમ જ્ઞાનેશ્વર છે અને પછી એમના સંન્યાસી ભાઈ નાથ સંપ્રદાયના અનુયાયી નિવૃત્તિનાથ છે, સોપાનદેવ, મુક્તાબાઈ, એકનાથ અને અંતે તુકારામ છે. આ સંતોએ મહારાષ્ટ્રમાં વિઠ્ઠલભક્તિ અને વારકરી સંપ્રદાયની પરંપરાને અક્ષુણ્ણ રાખી હતી – જે આજે પણ જીવંત છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાષ્ટ્રના લોકોના હૃદયસિંહાસન પર સાત સાત સદીઓથી વિરાજિત સંતવિભૂતિ છે. એમનો આવિર્ભાવ ઈ.સ. ૧૨૭૫માં થયો હતો અને ઈહલોકની સર્વ લીલા પૂરી કરી ૨૧મે વર્ષે તો સમાધિ લઈ લીધી હતી. તેમણે સોળ વર્ષની વયે ગીતા પરની તેમની પ્રસિદ્ધ ટીકા 'ભાવાર્થદીપિકા' લખી, જે જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા તરીકે ઓળખાય છે, અને પછીને વર્ષે તેમણે પોતાની અધ્યાત્મ સંવેદનાને 'અમૃતાનુભવ' નામે કાવ્યમાં લખી.

'અમૃતાનુભવ' જે જ્ઞાનદેવે ઈ. સ. ૧૩૦૦માં લખ્યું હતું, એનું વિં. દા. કરંદીકરે 'અર્વાચીનીકરણ' – અર્વાચીન મરાઠીમાં રૂપાંતર કર્યું છે અને દિલીપ ચિત્રે એનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. મરાઠીના આજના સર્જકોની આ ભક્તકવિઓના પરિશીલનની પરિપાટી આપણો આદર્શ બની રહે એવી છે.

જ્ઞાનદેવના સમકાલીન બલકે વયઃ જેષ્ઠ હતા નામદેવ. તેરમી ચૌદમી સદીમાં નામદેવના અભ્યાસી હરિ શ્રીધર શેણોલીકરે લખ્યું છે કે જ્ઞાનદેવ અને નામદેવ આદિ સંતોએ પંઢરીના 'વિઠ્ઠલ'ને પોતાના કરી તેમના નામઘોષની સંજીવની દ્વારા મહારાષ્ટ્રમાં નવું ચૈતન્ય આણ્યું એ વાત નિર્વિવાદ છે. તેમણે શરૂ કરેલું વિઠ્ઠલભક્તિનું આંદોલન ભાગવતધર્મ અને અદ્વૈત વેદાન્તની કક્ષાનું છે. સંત નામદેવ (૧૨૭૦-૧૩૫૦) વારકરી પંથ અને વિઠ્ઠલભક્તિના અગ્રયાયી હતા. પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા વારકરી સંપ્રદાયને નામદેવે લોકપ્રિય કર્યો. નામદેવના મતે અદ્વૈતી ભક્તિયોગ પ્રમાણે વિઠ્ઠલના પરમભક્ત હોવું એટલે ખરા વૈષ્ણવ હોવું અને એ જ જીવમાત્રનું ઉદ્દિષ્ટ છે. વિઠ્ઠલનું રૂપ, વિઠ્ઠલના ગુણ, વિઠ્ઠલની પંઢરી અને વિઠ્ઠલનું નામ – ઉત્કટતાથી તેમના અભંગોમાં વ્યક્ત થયાં છે. આ ભક્તિયોગમાં નામસંકીર્તનનો મહિમા છે. નામદેવ પછી એકનાથ અને તુકારામની અભંગ વાણીએ મૃતકલ્પ બનેલા મહારાષ્ટ્રને સંજીવન આપ્યું.

S

મધ્યકાલીન ભક્તિકવિતામાં બે શૈવભક્ત કવયિત્રીઓ વિશે આપણે ઓછું જાણીએ છીએ. એક છે કાશ્મીરનાં લાલ દ્યેદ અર્થાત્ યોગિની લલ્લેશ્વરી, અને બીજાં છે કર્ણાટકનાં વીરશૈવ પરંપરાનાં અક્કા મહાદેવી. બંને એમના ઉપાસ્ય દેવ શિવની અનુરાગિની છે. લલ્લેશ્વરીની વાણી 'વાખ્' (વાક્ય) કહેવાય છે, અક્કાની વાણી 'વચન' કહેવાય છે. સમગ્ર વીર શૈવ કવિતા 'વચન' રૂપે છે. બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલાં લલ્લેશ્વરીનાં લગ્ન થયેલાં હતાં. અક્કા મહાદેવીનાં પણ લગ્ન થયેલાં હતાં. એ બંનેને મીરાંબાઈની જેમ કુલકલંકિનીનું બિરુદ મળી ગયેલું. સમાજની રીતથી ભક્તકવિઓ ઊફરા ચાલે, સમાજ એમની નિંદા કરે, તો લલ્લેશ્વરી અને અક્કાએ તો કુટુંબ અને સમાજના વિરોધ વચ્ચે ભક્તિ કરવાની હતી. આપણે કહી ગયા કે એક પ્રકારનો વિદ્રોહ એ ભક્તકવિઓનું લક્ષણ છે, પણ એવા વિદ્રોહનું ઘણું મૂલ્ય ભક્તકવયિત્રીઓએ ચૂકવવું પડ્યું છે. એમના જીવન વિશે પછી ચમત્કારો રચાતા હોય છે. લલ્લેશ્વરીને પાણી ભરીને આવતાં મોડું થયું (વચ્ચે શિવનાં દર્શને ગયેલાં), તો સાસુની ઉશ્કેરણીથી ગુસ્સે થયેલા પતિએ પાણી ભરેલા બેડાને લાકડી ફટકારી, માટલું ફૂટી ગયું અને લલ્લેશ્વરીને શિરે પાણી ઘડાના આકારમાં સ્થિર થઈ રહ્યું. પછી એ પાણીની ધારા વહી અને સરોવર રચાયું ! લલ્લેશ્વરી એક વાખ્માં કહે છે :

ગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો
બહારથી તું અંદર જા
એ વાત મને સ્પર્શી ગઈ
હું વિવસ્ત્રા બની નાચવા લાગી.

S

ભક્તકવિઓના આ મેળામાં જેની સન્નિધિ સૌથી નિકટની અહીં અનુભવાય છે, તે છે નરસિંહ મહેતા. આ જ ગિરિતળેટી અને કુંડ દામોદરમાં એમનાં ચરણચિહ્નો પડેલાં છે એમણે ભક્તિનો મહિમા કરતાં ગાયું :

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાહિ રે.

એમની આ ભક્તિ, કૃષ્ણભક્તિ નાગર નરસિંહ મહેતાએ શિવને આરાધીને યાચી હતી. કૃષ્ણભક્તિ એમને ભાગવત અને ગીતગોવિંદના કવિ જયદેવ સુધી લઈ જાય છે, એટલે એમની પ્રેમભક્તિમાં શૃંગારનું તત્ત્વ ભળેલું છે. ઈશ્વરભક્તિ પણ વિશ્વનાં સર્વ ભક્તિકાવ્યોમાં માનવીય પ્રેમનાં પ્રતીકો દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. આધ્યાત્મિક અનુભૂતિને વાણી દ્વારા પ્રસ્તુત કરવા લૌકિક ધરાતલનો ભક્ત-કવિઓએ આશ્રય લેવો પડે છે. નરસિંહે સઘન ઇન્દ્રિયાનુભૂતિનાં કલ્પનો દ્વારા 'લીલાલક્ષી પ્રેમભક્તિ'ને ગાઈ છે, તો એ સાથે અદ્વૈત અનુભૂતિનાં પદો પણ રચ્યાં છે, જેમાં 'બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.'

ઉમાશંકર આ પ્રેમભક્તિની સાર્થક વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે – 'વૃન્દાવનમાં કૃષ્ણ વાંસળી વગાડે છે ને ગોપીની ચેતના પોતાની આસપાસનો સારોય સંસાર ખંખેરી નાખી એ નાદસ્રોતના મૂળ તરફ ઉન્મત્તપણે ધસે છે, એમાં ભક્તકવિઓએ જીવાત્માની પરમાત્મા પ્રત્યેની તલસાટભરી દોડનું રૂપક જોયું છે. એ આકર્ષણ એવું સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયાતીત છે કે કામવાસનાના અવલેપોથી એ પર રહી જાય છે... નરસિંહની પ્રતિભા આ જાતના લીલાગાનમાં રાચે છે.'

S

ગુજરાતી ભક્તિકવિતામાં નરસિંહ મહેતા પછી તરત મીરાંબાઈનું જ સ્મરણ થાય. શિવોપાસક રાજઘરાનામાં મીરાં રાજરાણી બનીને આવી, પણ એણે તો વિઠ્ઠલવરનું વરણ કર્યું હતું. પરિવાર અને રાજપૂત સમાજમાં મીરાં અળખામણી બની ગઈ. મીરાંનાં પદો એ મીરાંની આત્મકથાની અને આત્મવ્યથાની કડીઓ છે :

મેરે તો ગિરધર ગોપાલ દૂસરો ન કોઈ
જાકે સિર મોર મુકુટ મેરો પતિ સોઈ

S

મીરાંનો પદો રાજસ્થાની, વ્રજભાષા, ગુજરાતીમાં મળે છે, તે તે તેમનાં સ્થળાંતરને લીધે હશે કે પછી મૌખિક પરંપરામાં એ મૂળ રચનાઓનાં રૂપાંતર થયાં હશે ? અનેક વિરહિણીઓએ પોતાની વ્યથા મીરાંને નામે ગાઈ હશે, અને એ રીતે પદરચનાના કર્તૃત્વના પ્રશ્નો સંશોધકોને થયા કરે છે, પરંતુ મીરાંના મૂળ પાઠના એકબે શબ્દો પણ પરખાવી દે છે કે આ પ્રેમદીવાની મીરાંની રચના હશે.

મીરાંની આ પદપંક્તિઓ રચવા મળી હોત તો રવીન્દ્રનાથ પણ રાજી થયા હોત :

સુની હો મૈં હરિ આવજ કી આવાજ !
મ્હેલ ચઢ ચઢ જોઉં મેરી સજની કબ આવે મહારાજ

s

મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તકવિઓમાં જેમને પાસે પાસે મૂકીને જોઈ શકીએ તે છે કબીર અને અખો. બંનેએ ધર્મના બાહ્યાચારો અને પાખંડો પર નિર્મમ બની આઘાત કર્યા છે. બંનેએ અગાઉ કહ્યું તેમ, સંસ્કૃતના આધિપત્યનો ઇન્કાર કરી પોતાની ભાષાને પ્રતિષ્ઠિત કરી છે. બંને જ્ઞાનભક્ત છે. નિર્ગુણોપાસક છે, અલબત્ત, ઉમાશંકર કહે છે તેમ અખાની નિર્ગુણોપાસના તેના એક મુખ્ય પ્રવર્તક શંકરની કે મધ્યકાલના કબીરની નિર્ગુણોપાસના કરતાં કંઈક જુદી છે. કબીરની નિર્ગુણોપાસના ઇસ્લામીઓને ગ્રાહ્ય થાય એવા સ્વરૂપની છે.

s

તુલસીની ચૌપાઈ, કબીરની સાખી, તુકારામના અભંગ તેમ અખાજીના છપ્પા. આ છપ્પાઓમાં બાહ્યાચારોનું ખંડન જેમ છે, તેમ ઈશ્વરાનુભવની આત્મપ્રતીતિ પણ છે :

મારે મોટો હુનર જડ્યો, જે ઈશ્વરરૂપી જહાજે ચઢ્યો
પંચ સહિત ઉતરિયો પાર, પગ ન બોળું જળસંસાર
હું હસતો હસતો હરિમાં ભળ્યો...

s

કબીરવાણી ગુજરાતમાં રવિભાણ સંપ્રદાયના સંતો દ્વારા પ્રવાહિત રહી છે. અઢારમી સદીમાં થઈ ગયેલા ભાણસાહેબ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હતા, જે કબીરનો અવતાર ગણાતા. ભાણસાહેબના શિષ્ય રવિસાહેબથી જે પંથ ચાલ્યો તે રવિભાણ સંપ્રદાયમાં કબીરના જ્ઞાનમાર્ગની ઉપાસના પદ્ધતિ છે. એ પંથમાં બીજા સંતો સાથે ગંગાસતી આવે છે; જેમનું પદ નામ સ્મરણ ભાવિકોને તરત યાદ આવશે –

વીજળીને ચમકારે મોતી પરોવવું, પાનબાઈ
અચાનક અંધારાં થાશે...

એમના આ પદમાં જીવ, પિંડ, બ્રહ્માંડ, માયા આદિ આપણી દાર્શનિક પરંપરાની પદાવલિ પરમ આત્મવિશ્વાસ અને આત્માનુભૂતિની ભૂમિકા પરથી પ્રયુક્ત થઈ છે. આ ભજનમાં સોરઠી સંતપરંપરાનો રણકો છે.

s

ગિરિતળેટીની આ પવિત્ર ભૂમિ પર આપણી વિધ-વિધ ભાષાઓના વિધ-વિધ સમયમાં થયેલા સંતો અને ભક્તોની પરિષદ યોજવાનો મારા આ પ્રવચનનો ઉપક્રમ રહ્યો છે.

r